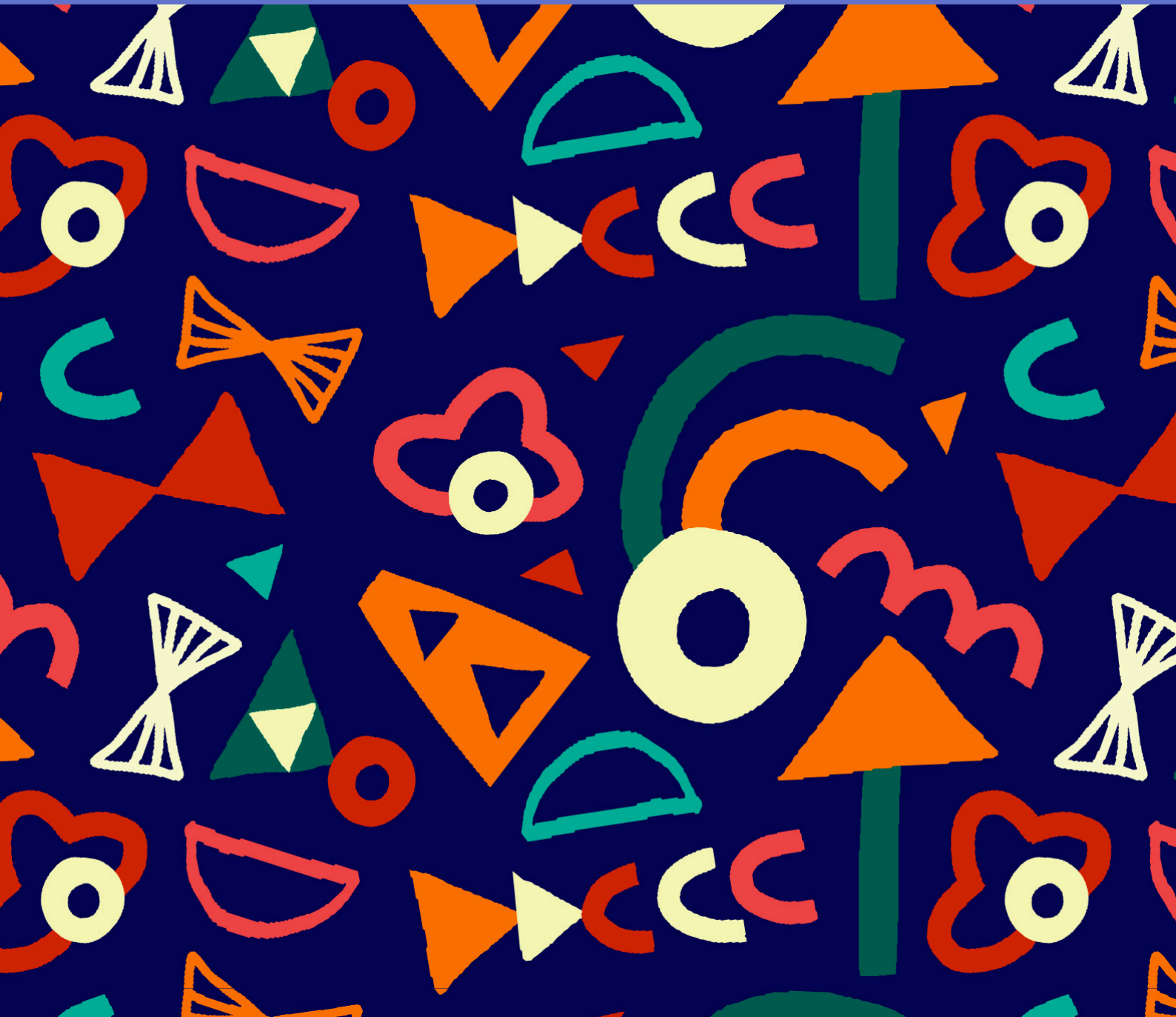

SECTION

3

SANEMUU
TSEREMO

OTI: WIEMO KE ENITSUMO

Oti mljaaa: SANEMUU TSEREMO

HIËGBELEM

Wiemokulibii fëe je wiemoweku ko mli. Ye mljaaa nëe mli le, wobaakwe wiemowekui otii le: gbëiwieñi, kadiloi/sutsöloi, feemowieñi, mljbalaloi. Wiemowekui ashishinumö yeö buaa bo kënuö wiemö ko nitsumö shishi jogbanj.

Ye kui bibii amlï le ñmalamö wiemokulibii nyöñma ye sukuu tsu le mli ke wiemokulibii nyöñma hu ye agbo le naa. Saamö öke wiemokulibii enyö afata he ye henumö ni oyö ye tsu mli nibii ke agbo naa nibii le ahe. Ani okui le hie henumö kome tamö kui krokomei le?

Be ni nikasemö nëe baaba naagbee le kaselö anyë:

- i. Ajara gbëiwieñi awo amëhenoi (kösuanjgbei, kwaamanjgbei, këyöñ loo gbëisisa k.n.k.n.) a mli
- ii. Ajara kadiloi/sutsöloi amlï awo amëhenoi (mösëëgbe tsööl, yifale ke kadiloi) amlï koni amëkëtsu nii ye sanemuji amlï..
- iii. Ajara feemowieñi amlï awo nö ni ñö yigbelö, nö ni enjöö yigbelö ke nö ni ñö yigbeloi këje enyö keya amlï.
- iv. Ajara mljbalaloi amlï awo amëhenoi srötoi (bö ni, he ni, be ni ke henumö) le amlï.

Susumö Otii

Gbëiwieñi ji gbëi ni ake haa nibii fëe. Abaanye ajara gbëiwieñi mli awo kösuanjgbei, këyöñ loo gbëisisa, kwaamanjgbei ke nibii ni anyëö ataa he. Yifale ji kadiloi ni tsö nö ko yifale. Enëmei ji kadiloi ni susü gbëiwieñi ko etsö. Eji kadilö ni susü nöñalö ni enyie esëe le etsö. Feemowieñi ji wiemö ni tsö nifeemö ko loo bö ni nö ko yö. Feemowieñi henoi etë ni yö le ji nö ni ñö yigbelö, nö ni enjöö yigbelö ke nö ni ñö yigbeloi enyö keyaa.

Mligbalalɔi tsɔɔ bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, Abaanye ajara mligbalalɔi amlɔi awo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, he ni nɔ ko tee nɔ yɔ, be ni nɔ ko tee nɔ, shii abɔ ni nɔ ko tee nɔ, nɔ hewɔ ni nɔ ko tee nɔ kɛ henumɔ ni ona ye nɔ ko ni etee nɔ he.

MENI JI GBẸIWIEMO?

GbẸiwiemo ji gbẸi ni damo shi ha gbomo, he ko, kooloo loo nɔ ko. GbẸiwiemoi komɛi hu tsɔɔ susumo, bɔ ni nɔ ko yɔ loo henumo.

GbẸiwiemo henɔi (Categories of nouns)

KosuaṅgbẸi

KosuaṅgbẸi ji wiemoi ni damo shi haa mei pɔtɛ komɛi, hei, loo nyɔṅmɔjɛn nibii loo nibii ni afee. Ake niṅmaa okadi agbo ni jɛɔ eṅmaa shishi ni akwɛɛɛ he ni eyɔ ye sanemuu mli. Nɔkwemɔnii:

Gbomo agbɛ: Akoshia, Ashite, Kofi, k.n.k.n.

Hei komɛi: Oduman, Kaneshi, Nuṅua, Tamale Kumase, k.n.k.n.

Gbii le agbẸi: Hɔgbaa, Jufɔ, shɔ, Soo, Hɔɔ, k.n.k.n..

Nyɔji le agbẸi: Aharabata, Otsokrikri, agbiena, Antɔṅ, Afuabe, k.n.k.n.

Nitsumɔhei: Kɔlebu Helatsamɔhe, Jubilee House, University of Ghana, k.n.k.n..

Faa: Pra, Sɛntse, Densu, Ankobra, Kɔle, Dshɔ k.n.k.n..

KwaamaṅgbẸi

Eji gbẸi ni akɛhaa nibii (gbomo, kooloo, atade, dade, susumo, gɔṅ, shika sikli, k.n.k.n.), nɔ ko ni jee kosuaṅgbẸi ni. Enɛmɛi le ake niṅmaa okadi agbo ejee shishi bɛja eeeje sanemuu shishi. Nɔkwemɔnibii komɛi nɛ; niṅmaatso, shia, tsu, loo, ṅshɔ, tɔ, kpatashi, nikasemɔtsu mli.

Kɔɔyɔɔ/gbẸisisa

Enɛmɛi ji wiemokulibii ni damo shi haa susumo loo yiṅtoi, henumo loo nibii ni wɔnyɛɛɛ wɔna kɛ wɔṅṅmɛi shi ameye gbẸi. Nɔkwemɔnii; miishɛɛ, ṅkomo, suomo, mligbigblimo, anɔkwa, k.n.k.n.

Gbei ni anyeɔ ataa he

Enemei ji nibii ni yoo jeŋ ni anaa ni anyeɔ ataa he. Eji nibii ni adesa jweŋmɔi enumeɔ le eko ke nyeɔ nuɔ he, taa he, naa, fuɔ ke saa naa. Nɔkwemɔnii: te, okpɔlɔ, saatso, nu, kɔɔyɔɔ, su, saŋku, mi, shwuɔ, k.n.k.n.

Nitsumo 1

Jaramo gbeiwiemɔi nee amlɔi owo kɔsuangbei, kwaamangbei, kɔɔyɔŋ/gbeisisa ke gbei ni anyeɔ ataa he. Tsɔɔmo no ni ha ofeo nakai yinɔtoi le.

- i. Tsɔɔlɔ
- ii. Okpɔlɔ
- iii. Suɔmo
- iv. Araba
- v. Abu
- vi. Miishee
- vii. Ekomefeemo
- viii. Sei
- ix. Kɔɔyɔɔ
- x. Te

Nitsumo 2

- i. Ye kui amlɔi le, nyenmalaa gbeiwiemɔi fee ni yoo sanekuku nee mli.
- ii. Buamo gbeiwiemɔi nee anaa owo kui nee ashishi. **Gbei ni anyeɔ ataa he Kwaamangbei Kɔsuangbei kɔɔyɔŋgbei**
- iii. Oke nɔkwemɔnii ni ona le awo sanemuji amlɔi. *N.k. Mimanɔ le edaaa.*

Yitso: Miikpa shi ye mimanɔ jara le mli.

Ye mimanɔ le mli le, jara ko ye jemɛ ni be fee be le nifeemɔi miya no waa. Eji miishee he ko ni mei buaa amehɛ naa kehoo nii ni aheɔ nibii srɔtoi ye jemɛ. Keje aduawai fefeji ke yeli baji keyashi mamai, tsobii ke shianɔ nibii, ni no fee no ni otaoɔ ye jemɛ.

Daa otsi naagbee le, mike miweku le yaa ni woyahewo nibii ni wotawo le ye jeme. Keji wobeyke jeme le, wonuwo sanegbaa ni miitsawo nibii le ajara ke mei ananeshi gbeemo kemiiho.

No ni mihijmei gba no klenkley ji aduawai ni ato fefeo ke yeli baji ni jwere apaawa no. Akutu ke hawawawo, akwadu ni etsu heluu ke akpakpa fefeji Dma ni jey hawashi nibii amla, ni eyi kawawo le mli le ha mike miishewo kawo nibii ni mitawo mahe le.

Wotsa no keshewo shwapoi ni eto srenewo ni mihawo mama ke ehe nibii le amla. Sheetii ke sikewo fefeji ke jwinei fefeji le gbala mijwewo. Miboi nibii le amligbelemo ake mana no ko ni baasa mi mafata minibii ni mihe momo le he lo.

Be ni wotsa no ketee hie ye jara le no le, woyashewo shwapoi komai ni mihawo tsobii, jwinei ni jara waaa. Keje fifii ke hwei atadei fefeji keyashi miishewo shwemo tsobii, gbeke fefe gbeke na no ko ni baaha le miishewo. Mihijmei nyewo aho he keke ake ja mijmo hewo ko be ni mina miishewo ni yawo gbekebii le ahie be mli ni amena tsobii ni jwere shi le.

Naagbee le, woyashewo jara le he ni ahawo shian nibii ye le. Bie le wona kpatashi nibii, falefalefemo nibii keyashi tsu mli saamo nibii. Mimami hala nibii le amla jogbanj ketawo nibii ni he hiaa wo le be mli ni wawa ketere baagii le.

Wobatsa no ke gbeiwiemo henoi le kwemo.

Gbeikushao

Ame ji gbei ni akehaa nibii ni abua naa, ku loo efi tewo. Eeenye efee nibii, kooloi loo gbomei ni abua amena ekome. Nokwemonii: meelee pii, boolutswaloi aku, kwayabii, ku, shao, duru, omawo, sikli, gali, k.n.k.n. Akawo ku le ake no kome ni akwewo mei loo nibii ni yawo mli le afale ake mei pii koni akewo gbeiwiemo le pii.

Nitsumo 3

Ye mei enyawo aku mli le, mo fefe mo aha wiemokulibii enumawo ye gbeikushao shishi.

Oke onaanyo agba ohetoo ni oha le he sane.

Kwemo sanemuji ni baa newo koni otsawo emli no ni abaanyewo akane ke no ni anyewo akane gbeiwiemo ni yawo mli le.

- Wawo nyawo gbekebii le anawo be ni akpa gbi le mli shwemo ke tole le.

- Kwemo jogban! Nu le mli kwɔ.
- Lagbee tsɔji ke polisifoɪ atɔji fata nsranboɔ le he.
- Wɔsumɔ daa dɔkɔdɔke tɔi agboi le.
- Mikukufonyo le ke bɔta woɔ keeki ni eshaa le mli.
- Maŋkuralɔi enyie ahe hiaa mlawoo?
- Gbekɛbii babaoɔ sumɔ fufɔnu shi Ashite miihi kwraa.
- Shɔɔ nibii pii le ake su tswaa ni feɔ.
- Akua ke Ama nyɛɔ tswaa saŋkui srɔtoi.
- Ye mihe fimɔ le mli le, miye tsɔkeleti adeka kome.

Naagbee le, abaanye ajara gbɛiwɛmɔi amli awo kui enyɔ amli, nomɛi ji gbɛiwɛmɔi ni abaanye akane ke nɔ ni anyɛɛ akane. Gbɛiwɛmɔi ni akaneɔ le ekomɛi ji pen ,pensle, atade, pɔɔsu, fan akatawia, maŋo, akutu, k.n.k.n. Nɔ ni anyɛɛ akane le hu ekomɛi ji fɔ, omɔ, nu, adafitswaa, k.n.k.n. Agbene nibii ni tamɔ nu ke nɔ ni baa ye kɔɔyɔɔngbɛi ashishi le no hu anyɛɛ akane.

SANEBIMO EKONH

1. Tsɔɔmɔ ke bo diɛntse owiemɔi nɔ ni ji gbɛiwemɔ.
2. Ha nɔkwɛmɔnii enumɔ keje sanemuji ni baa nɛɛ amlɪ ye nibii ni abio nɛɛ ahe
 - i. Nɔ ni ji adesa gbɛi ko ye sane le mli
 - ii. Gbi gbɛi ni yɔɔ sane le mli
 - iii. Gbɛi ni miitsɔɔ he ko pɔtɛɛ ye sane le mli
 - iv. Gbɛiwemɔi ni anyɛɔ akaneɔ

Kofi fa gbɛ ketee maɲwulu koni bɛɲke ekrowa le mli. Etee Jufɔ ni maɲ le gbɛi ji Ga

Ga ji maɲ fɛfɛo koni ɲwɛitsui ke shiai fɛfɛji ye mli jogbanɲ. Kofi miishɛɛ ni ena le teke nɔ. .

Enɛ ji eklɛɲklɛɲ gbi ni etee maɲwulu nɛɛ mli..Ebote shwapo agbo ko mli ni eyahe baagi, aspaatre, watsi, bɛleti, shɛeti k.n.k.n. Enaaa miishɛɛ ye nibii ajarawale shihile ni yɔɔ maɲ le mli le he ni etswa efai shi akɛ ehɲ maɲ le mli kɔkɔkɔ.

3. Ye bo diɛntse owiemɔ mli le tsɔɔmɔ nɔ ni nibii ni baa nɛɛ ji koni oha nɔkwɛmɔnii enyɔ ye eko fɛɛ eko he. Okɛ nɔkwɛmɔnii le amlɪ etɛ afee sanemuji ganee koni okɛ onanemɛi le agba he sane.
 - i. Gbɛiwemɔi ni anyɛɔ ataa he
 - ii. Kɔɔyɔɲgbɛi
 - iii. Gbɛiwemɔi ni anyɛɛɛ akane
 - iv. Gbɛikushao

SANEBIMOI LE AHETOOHAMO YE GBEI-WIEMOI LE AHE

1. Gbeiwemɔ ji wiemɔ ni damɔ shi haa gbɔmɔ ko, he ko, kooloo ke nibii komɛi.

Abaanye akɛɛ akɛ gbeiwemɔ ji gbei ni akɛhaa nɔ fɛɛ nɔ ni ebɔle wɔ.

2.

- i. Gbɔmɔ gbei: Kofi
- ii. Gbii le agbei: Jufɔ, Hɔɔ, k.n k.n
- iii. He ko pɔtɛɛ gbei: Ga,
- iv. Maɲwulu, akrowa, maɲ, he ko, tsui, shiai, shwapoi, nibii, baagii, aspaaterei, watsi, bɛlɛti, sheeti.

3

- i. (Heto) Enɛmɛi ji nibii ni anaa le agbei.

Aloo

Gbeiwemɔi ni anaa ji nibii ni anaa ni amɛyɔɔ gbei. Nɔkwɛmɔnii; pɔɔsu, tsei, yitsɔi, sabolai, gbɔmɔ.

- ii. Gbeiwemɔi ni anaaa ji nibii ni ye shi anaaa amɛ. Nɔkwɛmɔnii; kɔɔyɔɔ, sisa, jwɛɲmɔ.

Aloo

Gbeisisa ji gbei ni akɛ haa nibii ni anaaa ni anyɛɛɛ amɔ mli. Nɔkwɛmɔnii; miishɛɛ, haomɔ, tsuishitoo, suɔmɔ k.n k.n.

Gbeikushao: Gbeiwemɔi nɛɛ ji nibii ni anyɛɛɛ akane agbei. Nk.; sikli, omɔ, abele, tsɔi k.n.k.n.

Gbeiwemɔi nɛɛ ji nibii ni abua amɛnaa ye kui amlɛ agbei. Nk.; amadaɲ duru, bɔlɔ, omɛ ke kotoku, daa.

Akeni okase gbeiwemɔi ke amɛhenɔi le, nyɛhaa wɔkwɛa kadilɔi/sutsɔɔlɔi ke amɛhenɔi.

MENI JI SUTSƆƆLOI/KADILOI?

Yɛ nyɛ kui amlɪ lɛ, nyɛ kɛ wiɛmɔkulibii etɛ atsɔɔ wiɛmɔi ni baa nɛɛ anaa.

- Oklasi lɛ.
- Onaanyo kpakpa lɛ.
- Okpɔlɔ lɛ.
- Shihilɛ ni yɔɔ sukuu lɛ mli

Nilee ni yɔɔ kadilɔi/sutsɔɔlɔi amlɪ miitsɔɔ wiɛmɔkulibii ni kadiɔ gbɛiwiɛmɔ ko. Sutsɔɔlɔi/kadilɔi miitsɔɔ wiɛmɔkulibii ni tsɔɔ nɔ ko pɔtɛɛ yɛ mɔ ko loo nɔ ko he. Nɔkwɛmɔ nibii; diŋ, tsuru, kpɪtio, kakadaŋŋ, agbo, bibioo, k.n k.n. Nɔkwɛmɔ nibii ni baa nɛɛ tsɔɔ bɔ ni akɛ sutsɔɔlɔi/kadilɔi etsu nii yɛ sanemuu mli.

- i. Misumɔɔ shia *memeji*.
- ii. Gbekɛnuu lɛ *kwɔ* asaŋ *eta loo*.
- iii. Aku he yɛ *oya fe* enyɛmi nuu lɛ.

Yɛ (i) lɛ, wiɛmɔ “momo” lɛ miisusu shia he nɔ ni wielɔ lɛ sumɔɔ lɛ he. Yɛ (ii) lɛ, wiɛmɔkulibii kwɔ kɛ eta loo miitsɔɔ hewalɛnamɔ mli ni gbekɛ nuu lɛ yɔɔ. Yɛ (iii) lɛ mli lɛ, wiɛmɔkulibii *oya fe* kɛ nibii enyɔ miito he, Aku kɛ enyɛmi nuu lɛ he oya yɛ nɔ ko feemɔ mli.

Kadilɔ/sutsɔɔlɔ hɛnɔi

Ayɛ kadilɔ/sutsɔɔlɔ hɛnɔi, otii ni yɔɔ mli ni wɔbaakwɛ lɛ ji;

- Mɔsɛɛgbɛ tsɔɔlɔ
- Kadilɔ
- Yifalɛ

Mɔsɛɛgbɛ tsɔɔlɔ

Yɛ enɛ mli lɛ, akɛ sɛɛgbɛtsɔɔlɔ najiaŋgbɛi ‘enɛ, no, enɛmɛi amɛ/nomɛi’tsuɔ nii akɛ kadilɔi ejaakɛ amɛtsɔɔ mɔ/nɔ ni amɛwɛɔ ehe lɛ sɛɛgbɛ fitsofitso kɛkadiɔ gbɛiwiɛmɔ lɛ. Nɔkwɛmɔ nibii;

- a. *Nɛkɛ* tsɔne nɛɛ yɛ ehee.
- b. *Nakai* tsui lɛ, yoo lɛ nɔ ni.
- c. *Nɛkɛ tsu nɛɛ, mitɛ ataa nɔ ni.*
- d. Aku miihe *nɛkɛ* tsui nɛɛ.

Nii ke nii ahetoo kadilo

Ake susuo nibii loo mei enyo ni anaa sratoi ni yoo ameten. Nomai ji; bibioo, agbo, gron, kpitioo, oya fe.

- Niyenii *nEE jara waaa fe* mino le.
- Ama he ye *oya fe* Kofi.
- Lole yen le *joo foi fe* lole tsuru le.
- Oshika le *shEE* mino le.

Kadilo ni tsoo Yifale

Kadilo/sutsaoloi nee tswaa yifale he adafi. Yifale tsuo nii ake kadilo. Nokwemo nibii;

- Mihe omoo *ko*.
- Ehoo woji *enyo*.
- Eetao sikli *fioo*.
- Woji *babaoo* ye mideka le mli.

Mohewiemoo kadilo (qualifier)

Eji wiemo ni tsoo mo ko suban, nifeemo loo jeba ko mli ni eyoo. Ameji kadilo ni tsoo su ko mli ni gbewiemoo le yoo ni haa anaa mo he ni awieso le. Kadilo titri fee hio heno nee shishi. Kwemo henci ni baa nee:

- Tsone le *egbo*.
- Miyee wolo *bibioo* ko..
- Niyenii le ye *akano*.
- Mina boosu *agbo* ko.

Nitsumoo

- Kuu see oyakwe wiemo kulibii ni wona ye shishijee nikasemo le amli le. Too ame owo (Mo wiemo kadilo (demonstrative): Nakai, neke, nomai ke enemei, ekomo damoo keji eewie mo kome loo mei pii ahe, ditemina loo gbewiemoo seegbe tsoolo, yifale ke (kadilo) ashishi. Ha nokwemonii krokomei ofata no ni aha le he.
- Kanemo sane ni baa nee koni ohala kadilo ni yoo mli le. Too ame owo ditemina loo gbewiemoo seegbe tsoolo, ke yifale shishi koni oke klasi le asusu he.

Be ni wuɔ gbɛɛ shii ete nakai leebi le, mei fee ni yɔɔ Alata akrowa le naa ekpe shi ye maɲtsewe le. Maɲtsewe bii le fee ewula amɛhe ke atade yeɲ. Amɛke kladuku efimɔ amɛyitseɪ ni amɛnyie nane folo.

Amɛkpe kemiiye maɲtse le he odase. Kusum tsɔɔ ake afii babaoɔ ni eho le, maɲtse le tsemɛi asisai le ye bua akrowa le jogbaɲɲ. Ewa amɛ gbi ko shwane be mli ni akrowa le ɲmɔji fee esha. Hɔmɔ ba akrowa leɲ. Hɔmɔ ba ni awerɛho mɔmɔ mɔ fee mɔ ye akrowa leɲ.

Maɲtse le tsemɛi ni ye bua akrowa le mli bii fee ke niyenii babaoɔ. Akrowaɲbii le tsɔ ene nɔ kewo le maɲtse ketsoɔ amɛhiɛsɔle. Daa afi le amɛbɔleɔ kutuu kekaio nibii kpakpai ni etsemɛi efɛe keho le.

Taake onaa ye shishi nɔkwɛmɔnii le amlɪ le abaanye ake gbɛiwiemɔ sɛɛgbɛ tsɔɔlo atsu nii ye gbɛiwiemɔ le sɛɛ keji eke feemɔwiemɔ tsa.

- a. Shia le ye *feo*.
- b. Watsi ni oɲmɔ le ye *feo*
- c. Maɲoi ni oyeɔ le ye akɔnɔ.
- d. Tso ni mina le kwɔ grɔɲɲ.

Obaanye oke neke kadilɔi neɛ atsu nii keji enyie gbɛiwiemɔ sɛɛ. Ye blɔfo mli le amɛbaa dani gbɛiwiemɔ ni amɛkadiɔ le baa, shi ye Ga wiemɔ le mli le amɛbaa ye gbɛiwiemɔ ni amɛkadiɔ le sɛɛ taake onaa ye nɔkwɛmɔ nibii ni yɔɔ shishi le mli le:

- a. Enɛ le shia *fefeo* ni.
- b. Mina tso *grɔɲɲ* ko.
- c. Mimami he watsi *fefeo* ko eha mi.
- d. Miyɛɔ maɲoi *fefɛji* daa.

SANEBIMO EKONḂ

1. Jaramo sutsɔɔloɔi/kadiloɔi ni baa nee amlɔi owo henɔi le ashishi. Ku fee ku atsɔɔ no hewo ni amejara mli nakai le.
 - i. fefeo
 - ii. kakadaḂḂ
 - iii. ḂḂḂḂḂḂḂḂḂ
 - iv. akono
 - v. fa
 - vi. tsuru
 - vii. yitsoḂwale
 - viii. akase
 - ix. hulutsoo
 - x. nakai
 - xi. neke
 - xii. ete
 - xiii. eko

2. Kanemo sane ni baa nee koni oha sanebimoi ni nyie see le ahetoɔi.
 - i. Taomo kadiloɔi ni yoo sane le mli le fee.
 - ii. Jaramo kadiloɔi ni ona le fee amlɔi owo amehenɔi le ashishi.
 - iii. Halamo kadiloɔi henɔi srɔtoɔi le fee eko mli enumo ni oketsere sanemuji enumo.

Akwei fa gbe keyasara enyemi nukpa ye maḂwulu ko mli. Eyi shi keje bɔɔsu ni eta mli le mli noḂḂ pe ni ehie boɔi le yaafeemo ye maḂ le shikamo le he. Eboɔi Ḃweitsui kakadaji ke oshigentii fefeji ke boɔi ni mei yaa ke baa le kwemo. Nibii ni ena le ha ehie je ehe no ake ebaatswa enyemi nuu le ni ebawo le keje tsone amaamhe le. Ehie ba ehe no pe ni egbala efon le keje ebaagi diḂ le mli ni eboɔi enyemi nuu le tswaa. Be ni efon le gbee ni eshi noḂḂ ni ena ake tsone yeḂ ko ebama shi ye ehie gbe fioo. Ye emiishɛɛ naa le Akwei tsi kebeḂke tsone le ni egbale tsone le hiɛgbe shinaa le ni eta shi. Akeni enyemi nuu le shia le aanyɛ efee

*hiymeitswaa nyɔɔma ke enumo gbe keje he ni Akwei damo le hewo l,ε
eyeee be ko ni ameyashε shia. Akwei joo ehe fioo ni abaha le niyenii
ηωωωηωωω ko ni ekεmo hωωω ni yeo le le naa.*

MENI JI FEEMOWIEMO?

Meni ofee leebi nɛɛ? Dɔmalamɔ nitsumɔi ni otsu lɛ.

Meni osusuɔ ye osukuu nikasemɔi krokomei lɛ ahe? Dɔmalamɔ nibii ni osusuɔ lɛ. Feemɔ klalo akɛ okɛ oklasibii lɛ baagba oyinɔoo lɛ he sane.

Feemɔwiemɔ tsɔɔ nifeemɔ ko ni yɔɔ sanemuu mli. Wiemɔkulibii kɛ sanekukuji hu fata feemɔwiemɔi ahe ni etsɔɔ bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha (nu nɔ ko he, eda, nu nɔ ko fu, ona nɔ ko he, osumɔ, onyɛ mɔ ko, ole, k.n.k.n)

Feemɔwiemɔ nyɛɔ ehio sane mli kɛ helɔ loo helɔ fataaa he. Helɔi ni onaa ni baa ye feemɔwiemɔ sɛɛ lɛ wɔtsɛɔ lɛ akɛ helɔ yigbelɔ.. Anyɛɔ adamɔɔ feemɔwiemɔ yigbelɔi anɔ kɛbuaa feemɔwiemɔi anaa awoɔ kui srɔtoi etɛ amli (nɔ ni ɛɔɔɔ yigbelɔ, nɔ ni ɔɔ yigbelɔ kome kɛ nɔ ni ɔɔ yigbelɔ fe ekome.

Feemɔwiemɔ ni ɔɔ yigbelɔ

Feemɔwiemɔi ni ɔɔ yigbelɔ baa kɛ helɔ ye amɛsɛɛ ye sanemuu lɛ mli. Nɔkwemɔ nibii komɛi nɛ: hoo, nu, kudo, ye, to eat, ɔma, yi, k.n.k.n. Nɔkwemɔ nibii:

1. Tsɔɔlɔ lɛ *hoo* omɔ.
2. Kaselɔi lɛ *yayɛ* nu.
3. Kofi kɛ Adwoa ye jɔlɔfu .
4. Gbekɛ ko *bu* fai.
5. Gbɛfalɔi lɛ *kɔ* tsɔne lɛ.

Feemɔwiemɔ ni akpa lɛ afa lɛ fɛɛ lɛ feemɔwiemɔi ni ɔɔ yigbelɔ ni. Yigbelɔi kɛ helɔi lɛ fɛɛ baa ye feemɔwiemɔ lɛ sɛɛ. Nɔkwemɔnɔ. Ye (1) lɛ mli lɛ, helɔ lɛ ji omɔ, ni ye (5) lɛ mli lɛ helɔ lɛ ji tsɔne lɛ.

Feemɔwiemɔ ni ɛɔɔ helɔ loo yigbelɔ

Feemɔwiemɔi nɛɛ ɛɔɔ helɔi, helɔ he ehiaa amɛ dani amɛnyɛ amɛtsɛɛ wiemɔmuu ni shishinumɔ yɔɔ mli. Wiemɔkulibii nyɛɔ nyiɛɔ amɛsɛɛ shi titri lɛ mligbalalɔi. Nɔkwemɔnii komɛi nɛ: gbo, fliki, haku, fo, da, k.n.k.n. Kwemɔ nɔkwemɔnii ni baa nɛɛ.

1. Gbekɛ lɛ *miihaku*.
2. Aflimata lɛ *flikio* oya.
3. Jata lɛ gbo *trukaa*.

Feemawiemoi ni yoo bie le enoo heloi. Ye nokwemo nii 2 ke 3 le mli le, wiemakulibii ni wanaa le atseo ame mligbalaloi, jee heloi ji ame. Woke nikasemo ye mligbalaloi ahe baatsa no see mli.

Feemawiemoi ni hoo yigbeloi fe ekome

Feemawiemoi ni hoo yigbeloi enyo ye sane mli. Feemawiemoi ni hoo yigbeloi fe ekome le hoo enyo, ye ene mli le woye feelo ni ji mo ni tsuo nii ye sane le mli le, ke helo, mo ni afeo nii le ashio loo ahaa le. Feelo ke helo le fee nyeo feo gbewiemo loo najiangbei. Yigbelo ji gbewiemo loo najiangbei ni nifeemo le koo ehe le, le ji helo ni nifeemo le koo ehe le. Bei pii le ake najiangbei ni damoo shi haa helo le. Nokwemonii komai ye feemawiemoi ni hoo yigbeloi enyo ne 'ha', 'ke' ko loo ye, k.n.k.n;

1. Foloji le *ha* amebi le milo sikli ke nibii krokomei
2. Tsoolo le *ke* kaseloi le nii.
3. ojolo le *bi* loyafonyo le sane ko.
4. Ajoa ha enaanyo le omoo *shishi*.
5. Eke boolu le hme paaki le no.

Ye nokwemoo 1 le mli le, helo le ji amebi le ni nifeemo le ji ha milo ke nibii le. Ye nokwemoo 4 le mli le helo le ji enaanyo le ni nonalo le ji omoo shishi le *Ye ene mli le ake gbhegbeyi le beykeo nonalo le kejieo le kpo tsoo*. Nyegbaa he sane)

Nitsumo 1

1. Meni ji feemawiemoo? Oke bo diengtse owiemoi agbala mli atsoo
2. Tsomoo feemawiemoi sratoi ete le.
3. Jaramoo feemawiemoi ni baa nee amlu owo feemawiemoi ni hoo yigbelo, no ni hoo yigbeloi enyo ke no ni enoo yigbeloi ashishi (kadimo egbehe le)

Feemawiemoo	No ni hoo yigbelo	No ni enoo yigbelo	No ni hoo yigbeloi fe enyo
Bule	✓		
Omoo			✓
wo			
La			
kane			

Feemawiemo	No ni n̄o yigbelo	No ni en̄o yigbelo	No ni n̄o yigbelo fe en̄o
Jo			
Nyiε			
Shwe			
Gba			
Tsi			
Haku			

Nifeemo 2

Oke onaanyo akane sane ni baa n̄ε. Taomo feemawiemoi ni yoo mli le, koni ojara mli owo feemawiemoi ni n̄o yigbelo, no ni n̄o yigbelo en̄o ke no ni en̄o yigbelo shishi. Keji ogbe naa le, ye obua kehala feemawiemoi enumo ke hoo kwraa koni oketsere sanemuji.

Gbe ni ka faa le foo mli faaa fe mitai nyohmai enumo, shi kule masumo ni masere kilomita kome jekemo ye he ni aban̄ yoo ni nu le hie hu tse mli. Jeme miije fu baa he. no

Be mli ni mifee miyin̄ ake mabote faa le mli le, miki mitu le ma minaa ke solemo, mishane kebote hmoto le mli. Misere ookεε kpaako mikaseo serem̄o. Faa le mli ye kuloo. Shi gbeyei sohh̄ ha fei ye mi ni minyεεε masere oyai oyai.

Faa le ten̄ gbe kwole ha mitsitsi yashi hmoto kpo ko. Mijwen̄ ake baa ni hewo le gbeyei ni mo mi ha tu ni ma minaa le gbee faa le mli.

Mitee hie mitai fioo le, naa bu voo ye nu le mli ekoh̄. Be ni mihelo shi le mishe faa le seε. Miki hekpokpom̄ sha foi keje kpo keje faa le mli. Mifo migbena shi milaaje mitu le.

Meni ji Mligbalalɔ?

Kwemɔ mfoniri ni yɔɔ shishi le. Meni amefeo le? Mee beiaŋ ye gbi le mli ni? Negbe nifeemɔ le yaa nɔ ye? Meni hewɔ nifeemɔ nee yaa nɔ?

Mligbalalɔ ji wiemɔkulibii loo sanekukuji ni haa anuɔ feemɔwiemɔ ko shishi jogbaŋ ye sanemuu ko mli. Mligbalalɔ komei susuɔ mligbalalɔ krokomei ametsɔɔ. Susumɔ bɔ ni onyie keba sukuu ŋmene he, ani onyie bleoo, waa loo ojo foi? Eko le onyie oyayaayai ketee sukuu. Wiemɔkuli oyayaayai miitsɔɔ bɔ ni onyie ketee sukuu, hewɔ le mligbalalɔ ni. Adamɔɔ bɔ ni mligbalalɔ tsakeo feemɔwiemɔ shishinumɔ nɔ kejaraa amemli. Henɔi amli ni ajaraa ame awoɔ le ji: gbe nɔ ni atso afee nɔ ko, he ni nɔ ko tee nɔ ye, be ni nɔ ko tee nɔ, shii abɔ ni afee nɔ ko, henumɔ loo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha, nɔ hewɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalɔ ni miitsɔɔ gbe nɔ ni atso afee nɔ ko:

Mligbalalɔ nee tsɔɔ bɔ ni loo *gbe nɔ ni atso afee nɔ ko* loo nifeemɔ le tee nɔ. Nɔkwemɔnii komei ne:

1. Kaselɔ le nyie *oyayaaya* ketee sukuu.
2. Bɔɔlutswalɔi le ke *tsuishiŋmɛɛ* tswa bɔɔlu le.
3. Kwayabii le la ke gbee *bleoo*.
4. Loofɔlɔ ko la ke gbee ŋɔɔmɔ ye kɔɔyɔɔ le mli

Mligbalalo ni miitsɔ he ni nɔ ko feemo tee nɔ ye.

Nɔkwemɔnɔi komɛi nɛ:

1. Kwashi ke Akoshia wɔɔ ηweitsu *le nɔ*.
2. Gbekɛbii le ke woji ewo *he fɛɛ he muji*.
3. Gbekɛbii le ye *Kasoa*.

Mligbalalo ni miitsɔ be ni afee nɔ ko.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Kasɛɔi ni gbeɔ sukuu naa afi nɛɛ ηma amɛnaagbee kaa *nyɛ*.
2. Dmɛnɛ wɔbaaye wɔshwane niyenii ye nitsumɔhe le.
3. Abaafɛe kpee *ηmɛji nɛɛhu*.

Shii abɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalo nɛɛ tsɔɔ shii abɔ ni afee nɔ ko. Hɛnɔi nɛɛ nyɛɔ jeɔ sanemuu shishi loo egbeɔ naa shi ekomɛi ye ni nyɛɔ baa ye sanemuu tɛɲ, ni enyɛɔ ejeɔ shishi loo egbeɔ naa hu. Afi, daa, otsi, nyɔɲ kome, k.n.k.n. fata mligbalalo nɛɛ ahe.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Ayeɔ blonya daa afi.
2. Wɔyeɔ nii daa.
3. Aηɔɔ subaɲ fɔɲ nɔ kɔkɔkɔ ye sukuu.
4. Nyɔɲgbele nyɔmɔwo ni ahaa nitsulɔi le faa.
5. Daa shifoo nitsumɔ le eje mitsine.

Ye sanemuji ni yɔɔ yitɛɲ le mli le mligbalalo ni tsɔɔ shii abɔ ni afee nɔ ko le ji *daa, afi, daa, kɔkɔkɔ, nyɔɲgbele* ke *daa* Wɔna mligbalalo daa ye sane shishijee, etɛɲ ke enaagbee, Wɔsaa wɔna *kɔkɔkɔ* ye tɛɲ ni nyɔɲgbele je sanemuu shishi.

Nɔ hewɔ ni afee nɔ ko.

Mligbalalo nɛɛ tsɔɔ nɔ hewɔ ni afee nɔ ko

Nɔkwemɔnɔ: *ejaake, hewɔ le, kele, no hewɔ le, he ni be nii le, koni*.

Nɔkwemɔnii komɛi nɛ:

1. Mashi mra *koni* tsɔɲi akayatsi minaa.

2. Sukuu eha gbɛ hewɔ ɛ gbekɛbii ɛ etee gbɛhamɔ.
3. Minaaaa loo mahe ejaakɛ mikpe sɛɛ kɛtee jara ɛ nɔ.
4. Hɔmɔ miiye gbekɛ ɛ hewɔ ɛ efo.

Henumɔ loo bɔ ni nɔ ko tee nɔ ha

Mligbalalɔ hɛnɔi nɛɛ ji wiemɔkulibii ni tsakeɔ feemɔwiemɔ loo mligbalalɔ kroko shishinumɔ, ni anuɔ henumɔ ni ekebaa nifeemɔ ko shishi jogbaŋŋ. Eyeɔ ebuaa kɛwoɔ henumɔ ni wiemɔ ni etsakeɔ ehie ɛ haa eyaa ŋwei loo ebaa shi. Nɔkwɛmɔnii komɛi nɛ: shɔŋŋ, efa, diŋŋ, pii, titri, yikule, emuuyeli, jogbaŋŋ, nɔtekemɔ, k.n.k.n.

Kwɛmɔ nɔkwɛmɔnii ni baa nɛɛ:

1. Ahoo niyenii ɛ jogbaŋŋ
2. Asaaa tsu ɛ mli kwakwra.
3. Nifeemɔ ɛ fee *butubutu* dieŋtɛ.
4. Ahooo niyenii ɛ mra.

Nitsumɔ 1

Susumɔ shishijee nifeemɔi ni yɔɔ nikasemɔ nɛɛ he ɛ. Ooonyɛ oyɔsɛ mligbalalɔi komɛi ni okɛ baasusu nifeemɔi ni onaa ni yaa nɔ ye mfoniri ɛ mli ɛ. Jaramɔ mligbalalɔi ni ona be ni wɔtsuɔ kui amli nitsumɔ ni wɔgbɛ naa nɛɛ, koni mɛi enyɔnyɔɔnyɔ ahara wiemɔkulibii enumɔ atsu nii kɛtsɛrɛ sanemuji enumɔ kɛgba mfoniri ɛ he sane

Nifeemɔ 2

1. Gbalamɔ sharamɔ ni ka mligbalalɔi kɛ feemɔwiemɔ teŋ ko ni okɛ ohetoi ɛ afo jaraŋ.
2. Gbalamɔ mligbalalɔ hɛnɔi ni yɔɔ ɛ amli ko ni oha nɔkwɛmɔnii etɛtɛtɛ ye eko fɛɛ eko he.
3. Ha nɔkwɛmɔ nibii enyɔnyɔɔnyɔ ye hɛnɔi ɛ eko fɛɛ eko he.
4. Jaramɔ mligbalalɔi ni baa nɛɛ owo mligbalamɔ hɛnɔi ni okase ɛ mli koni otsɔɔ nɔ hewɔ ni okɛ amɛ awo hei ni okɛ amɛ ewo ɛ.
 - i. oya
 - ii. fɛfɛo

- iii. nyaa
- iv. nyε
- v. kɔkɔkɔ
- vi. daa afi
- vii. tuuntu
- viii. fe nine
- ix. nyε sεε otsi

Nitsumo 3

Nyeyaa sanemuji ni aha le amli ko ni nyε tsɔa mligbalalɔ henci ni akε tsu nii ye sanemuji le amli. Kε hoo kraa le, kε mligbalalɔ henci enumo ni oyɔse le afee sanemuji ko ni oke tsɔo oklasi le.

1. Sukuubii le tswia amenikanemo le no bei kε bei.
2. Telefon le foɔ ketsaraano.
3. Gbɔmɛi le eje kpo.
4. Minu adesa nεε he da.
5. Oheɔ oyeɔ jogbanɲ?
6. Ookudo tsone le basabasa tsɔ.
7. Mibɔɔ mihe mɔdeɲ daa gbi.
8. Mi kε bo kpa gbee.
9. Wɔsa haomo le naa oya.
10. Minu ohe tsɔ.
11. Gbekɛbii le shwεɔ daa.
12. Mɛni hewɔ oka he oyɔɔ biε nεε?
13. Ewa akε manyε mayɔse le jogbanɲ.
14. Gbekε bibioo le hiε miigbo akε ebaala.
15. Okpɔɲɔ le jo foi ketee tɔɔ.

SANEBIMO EKONH

Mlijaa A: Feemawiemo

1. Mee sroto ka feemawiemo ni tsoo no ko feemo ke feemawiemo ni tsoo no koni afee momo ten?
2. Taomo feemawiemoi fee ni yoo sane ni baa nee mli koni okwe srotoi ni ka oke onaanyo no le ten.

Be mli ni misha shi ketee nsho le naa le, mijo foi ketu keyanina nsho ke le. Hulu ni gbe eda an hatoo ke boi mi shaa le ha miyose ake miye wala mli. Mike selemo ke shwemo gbe nu ke shwe ye nsho le mli. Dshonaa loofaji le fliki ke yaafu keho. Mike nshonaa shia sho tsui srotoi ke mo hu ni mike nshonaa te saa fee he fefeo. Be ni shoo jenamo le, mikpa shi kenyie nsho le naa ke miitao nibii ni eteete ye nshonaa shia le mli bo ni manye makai no fee no ni etee no.

Jaramo feemawiemoi ni oyose ye sane ni okane le mli kowo feemawiemo henci ete ni okase le mli.

Mlijaa B: Mligbalaloi

1. Omalamo nibii komei ni ofoo feemo daa gbi koni ogba otsoo onaanyo ko no hewo, bei amla, he ni ke he ni ofoo neke nifeemo nee feemo ye.
2. Omalamo mligbalaloi fee ni onaanyo le ketsoo nii ye amesusumoi ahe ko ni ojara mli.
3. Omaa sane ni naa shoo wiemokulibii nyomai enumo ni koo jen ke mei ni okayoo le he. Ke hooo kwraa le, oke mligbalaloi nyoma awo osane le mli.

SANEBIMO HETOI

Mlijaramo A

1. (Hetoi komɛi) Feemɔwiemɔ ni tsɔɔ nɔ ko feemɔ tsɔɔ bɔ ni afee nɔ ko aha tsebele Feemɔwiemɔ ni tsɔɔ henumɔ ko tsɔɔ bɔ ni mɔ ko su loo esusumɔi yɔɔ ha.
2. Feemɔwiemɔi ni yɔɔ sane le mli le ekomɛi ji; sha shi, jo foi, tu, jo, jenamɔ, kɛnyie, miitao, sɔ, saa, fliki.

Nɔ ni ŋɔɔ nɔnalɔ	Nɔ ni eŋɔɔ nɔnalɔ	Nɔ ni ŋɔɔ nɔnalɔi enyɔ keyaa
sha shi jo	jo	
jo foi	ŋmɔ	
tu	fo	
shwe	ŋmɔ	
shwa	fliki	
shwe	fo	
kpa shi		
miitao		

Mlijaa B

- 1) Feemɔwiemɔi komɛi ni wɔbaanye wɔke tsu nii ji; ye, ju he, te shi, wie, k.n k.n. Mligbalalɔi ni tsɔɔ nɔ hewɔ le ekomɛi ji; mɛni, te fee tɛŋŋ, ejaake k.n k.n.
- 2) Srɔtoi baahi hetoi le amlɛ.
Ekomɛi baanye afee, feemɔwiemɔ ni miitsɔɔ bɔ ni, shii abɔ k.n k.n.
- 3) Nɔkwemɔnii kroko:

Jɛŋ etse *jogbanŋ*. Hulu le miikpɛ. Gbekɛbii kɛ *miishɛɛ* miishwe ye agbo le naa. Amenuɔ nu *be fɛɛ be* ejaake jɛŋ edɔ. Some people have gone to the seaside to swim. Mɛi komɛi nyio *nyaa* ye ŋshɔ le naa ni mɛi komɛi hu tumɔɔ kɛ *miishɛɛ* ye ŋshɔ le naa. Latsaa *fu* miitsa mɛi komɛi ye hulu ni tsoɔ *gbangban* le nɔ. Onukpai le tara shi *dinŋ* kemiiikwe gbekɛbii ni miishwe *gidigidi* le ni yei nukpai le hu miihɔɔ nu kemiiha amɛ.

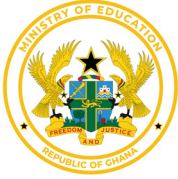
EXTENDED READING

1. Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyeeɛ wɔ Asante Twi mu.* Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe* ႏႃႏႃ. Victus Printing Services.
3. Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples.* Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax.* Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes.* Oxford University Press.
3. Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes.* <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapɔ.* Premesco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory).* John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

